

نسخه‌ای شاهانه کتابت شده برای اسکندر بن عمر شیخ:
گلچین محفوظ در موزه کالوست گلبنکیان، کتابخانه دانشگاه استانبول و
مؤسسه تاریخ پزشکی ولکام

محمدرضا غیاثیان*

ایلسه استورکنبوم**

چکیده

مقاله حاضر به بررسی یکی از درخشان‌ترین گلچین‌های تولیدشده برای اسکندر بن عمر شیخ، شاهزاده تیموری می‌پردازد. این گلچین که در سه بخش در موزه کالوست گلبنکیان در لیسبون، کتابخانه دانشگاه استانبول و مؤسسه تاریخ پزشکی ولکام در لندن نگهداری می‌شود، در بردارنده متون منظوم و منثوری است که توسط علما و فضلائی دربار اسکندر گردآوری و حتی گاهی تألیف شده است. این مقاله بر اساس محتوا، دست‌خط‌ها، اندازه‌های اوراق و صفحه‌آرایی، شواهدی ارائه می‌دهد که سه نسخه مذکور در اصل متعلق به یک گلچین دو جلدی بوده است. نسخه‌های دانشگاه استانبول و مؤسسه ولکام ما را در فهم بهتر سبک و کارکرد نقاشی‌ها و تذهیب‌های نسخه آب‌دیده و مرمت‌شده لیسبون یاری می‌کنند. در روند تولید این گلچین که یکی از نسخه‌های بسیار مهم دوره تیموری است، هنرمندانی مشارکت داشته‌اند که پیش‌تر برای سلطان احمد جلایر در بغداد و تبریز کار کرده‌اند و بعدها تأثیر قابل توجهی بر هنر کتاب‌آرایی در هرات داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: اسکندر بن عمر شیخ، گلچین، نگارگری شیراز، دوره تیموری

تاریخ دریافت: ۹۹/۱/۳ تاریخ پذیرش: ۹۹/۶/۱۷

* استادیار گروه مطالعات عالی هنر دانشگاه کاشان (نویسنده مسئول) / mrgh73@yahoo.com

** استاد تاریخ هنر اسلامی، دانشگاه لودویگ ماکسیمیلیان مونیخ، آلمان / Ilse.Sturkenboom@lmu.de

مقدمه

اسکندر فرزند عمر شیخ و نوه تیمور که بین سال‌های ۸۰۷ق/۱۴۰۵م تا ۸۱۷ق/۱۴۱۴م بر شهرهای یزد، شیراز و اصفهان حکومت می‌کرد، گروهی از شاعران، علما، هنرمندان و مورخان را در دربار خود گرد آورد.^۱ از جمله این افراد مورخ نامدار معین‌الدین نطنزی، طبیبانی مانند عمادالدین منصور بن محمد، منجمانی چون غیاث‌الدین جمشید کاشی و محمود بن یحیی، و شاعرانی چون ابواسحاق اطعمه، قوام‌الدین محمد صایینی و مولانا حیدر خوارزمی بودند (Soucek, 1998: 604؛ و آژند، ۱۳۸۷: ۱۶۷-۱۶۸).^۲ اسکندر یکی از مهم‌ترین حامیان استنساخ کتب مصور در سده نهم/پانزدهم بود. شاید حمایت او از تولید نسخ خطی در یزد شروع شده باشد^۳ و تا آخرین سال‌های حکومتش در اصفهان ادامه پیدا کرده باشد.^۴

۱. درباره زندگی نامه اسکندر، نک. Soucek, 1996: 154-165; Manz, 2007: 29-31, 185-198; Binbaş, 2016: 185-198.
۲. برای پژوهش مفصل در باره هنرمندان و فضایی دربار اسکندر، نک. بیانی، ۱۳۴۰: Richard, 1996.
۳. از یک نسخه خطی تاریخ‌دار که برای اسکندر در یزد کتابت شده آگاهی داریم. علاوه بر این، سه نسخه بی نام و نشان دیگر نیز به دوره حکومت او در یزد منسوب شده است. مشخصات این چهار نسخه بدین شرح است:
- گلچین اشعار با تاریخ انجام ۸۱۰ق/۱۴۰۷م، کتابت شده در یزد و محفوظ در کتابخانه کاخ توپکاپی (ش 796 Hazine). نک. Brend, 2003: 44-59, 68, 285, 286, pls. A-C, 7.
- نسخه‌ای از عجایب المخلوقات قزوینی که تنها چند برگ مصور از آن باقی مانده است. نک: Robinson, 1990: 5, 13-14, figs. 5, 6; Rührdanz, 2005: 233-234, figs. 4-5.
- اسکندرنامه نظامی محفوظ در کتابخانه بریتانیا (ش 13529). نک. Robinson, 1957.
- گلچینی در کتابخانه و موزه ملی ملک در تهران (ش ۵۹۳۲). نک:
- Robinson, 1988: 91-97, figs. 1-12; Sims & Tourkin, 2007: figs. 1-4.
۴. سه نسخه تولیدشده برای اسکندر در طول دوره حکومت او در اصفهان (از ۸۱۴ق/۱۴۱۲م تا ۸۱۷ق/۱۴۱۴م) بر ما شناخته شده است:
- گلچینی در ایاصوفیه (ش ۳۸۵۷) که دو انجامه به تواریخ جمادی‌الاول ۸۱۶ق/۱۴۱۳م و جمادی‌الثانی ۸۱۶ق/۱۴۱۳م دارد و در شیراز کتابت شده است.
- گلچینی که در دو بخش در موزه گلبنکیان (ش L.A. 158) و موزه هنرهای اسلامی و ترکی استانبول (ش TIEM 2044) نگهداری می‌شود. این نسخه در مجموع ده انجامه دارد که قدیمی‌ترین آن تاریخ ربیع‌الاول ۸۱۵ق/۱۴۱۲م (TIEM 2044, fol. 277b) و جدیدترین آن تاریخ سیزدهم صفر ۸۱۶ق/۱۴۱۳م ←

در حال حاضر، دوازده نسخه خطی که نام اسکندر به طور مشخص در آن‌ها (مثلاً در شمس‌ها، متن اصلی، کتیبه‌ها و یا انجامه‌ها) ثبت شده و مسلماً برای او کتابت شده، به جای مانده است.^۱ محققان بر اساس ویژگی‌های نسخه‌شناختی و سبک نقاشی‌ها و تذهیب‌ها حداقل شش نسخه دیگر را نیز منسوب به اسکندر می‌دانند (نک. Soucek, 1992: 128). این نسخ هم شامل کتب اشعار غیر مصوّر و هم شامل جُنگ‌ها یا گلچین‌های مصوّر از متون منظوم و منثور هستند. دوازده نسخه مذکور، در فاصله سال‌های ۸۱۳ق/۱۴۱۰م تا ۸۱۶ق/۱۴۱۳م کتابت شده‌اند.^۲ به طور جالبی تمام کتاب‌هایی که برای اسکندر تولید شده‌اند، منتخبات بوده و در حقیقت هر کدام گلچینی از آثار مؤلفان مختلف است. به علاوه، برخی از این نسخه‌ها ناتمام بوده و برخی دیگر به صورت بخش‌بخش در مجموعه‌های خصوصی و عمومی سراسر جهان پراکنده‌اند. در میان کتب تهیه شده برای اسکندر، دو نسخه از نظر هنری حائز اهمیت بیشتری بوده که توجه پژوهندگان را به خود

→

(TIEM 2044, fol. 250b) دارد و محل کتابت آن ذکر نشده است.

- بخشی از یک گلچین در کتابخانه کاخ توپکاپی (ش 411 Baghdad) که در ۲۱ ربیع‌الاول ۸۱۶ق/۱۴۱۳م در اصفهان کتابت شده است. نک. Lentz & Lowry, 1989: 157, figs. 48-50.
۱. به جز نسخه‌هایی که در این مقاله نام برده می‌شود، پرسیلا سوچک چند نسخه دیگر که برای اسکندر تولید شده را بدین شرح شناسایی کرده است (Soucek, 1992: 128, appendix 1):
- گلچینی در ایاصوفیه (ش ۳۹۴۵) با تاریخ انجام ذی‌القعدة ۸۱۴ق/۱۴۱۲م (بر برگ ۱۹۶) که شامل منتخب اشعار بیست شاعر بدین شرح است: خاقانی، اوحالدین انوری، کمال‌الدین اسماعیل، ظهیرالدین فاریابی، عبدالواسع جبلی، اثیر اخسیکتی، عطار، مولانا جلال‌الدین رومی، سعدی، فخرالدین عراقی، عمادالدین فقیه، سلمان ساوجی، حافظ، خواجوی کرمانی، ابن اثیر جزری، سعدالدین شیرازی، کمال خجندی، ناصر بخاری، حسن دهلوی و امیر خسرو دهلوی.
- گلچینی در کتابخانه کاخ توپکاپی (ش A 3513) با تاریخ ۸۱۴ق/۱۴۱۱م.
- نسخه‌ای بدون تاریخ از درّه‌التاج در یک مجموعه شخصی در پاریس.
- نسخه‌ای بدون تاریخ از اغراض الطیبه در کتابخانه ملی فرانسه (ش Supp. pers. 1963).
۲. البته پرسیلا سوچک گلچین اشعار محفوظ در کتابخانه بریتانیا (ش Or. 2870) را نیز منسوب به او دانسته و بنابراین تاریخ آغاز حمایت او از تولید نسخ خطی را به سال ۸۰۰ق/۱۳۹۷م برمی‌گرداند (همان‌جا).

جلب کرده است: یکی گلچین تک جلدی محفوظ در کتابخانه بریتانیا (ش. Add. 27261)،^۱ و دیگری گلچین دو جلدی موجود در موزه کالوست گلبنکیان (ش. L.A. 161) در لیسبون پایتخت پرتغال است. البته، می‌دانیم که بخش‌هایی از گلچین گلبنکیان در کتابخانه دانشگاه استانبول (ش. F 1418) و مؤسسه تاریخ پزشکی ولکام^۲ (ش. WMS Pers. 474) در لندن نگهداری می‌شود. در این مقاله به بررسی گلچین اخیر می‌پردازیم که در سه پاره در موزه گلبنکیان (با ۴۴۱ برگ)، دانشگاه استانبول (با ۲۴۵ برگ) و مؤسسه ولکام (با ۸۴ برگ) نگهداری می‌شود.

پژوهش درخور توجهی در مورد این نسخ خطی در ایران انجام نشده است.^۳ یعقوب آژند برخی از نسخ خطی تولیدشده برای اسکندر را معرفی کرده است (آژند، ۱۳۸۷ الف؛ همو، ۱۳۸۷ ب: ۱۹۰-۲۰۲). محققان غربی در متون متعددی به صورت کلی و اجمالی به این نسخه‌ها و نیز حمایت اسکندر از کتابت آن‌ها اشاره کرده‌اند. سابقه چاپ تصاویر نسخه گلبنکیان به سال ۱۹۱۲ بر می‌گردد که فردریک مارتین (Martin, 1912) و هنری تامپسون (Thompson, 1912) در کتاب‌های خود به معرفی این شاهکار هنری دوران تیموری پرداختند و برای اولین بار تصاویری از آن منتشر کردند.^۴ در سال ۱۹۷۶ گلچین

۱. برای گلچین اسکندر در موزه بریتانیا که تواریخ ۸۱۳/ق/۱۴۱۰م و ۸۱۴/ق/۱۴۱۱م دارد، نک. Titley, 1977: 39. این نسخه به صورت آنلاین قابل مشاهده است (تاریخ دسترسی: اسفند ۱۳۹۸):

www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_27261

2. Wellcome Institute for the History of Medicine.

۳. شایان ذکر است که یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد در دانشگاه تربیت مدرس تحت عنوان «بررسی نگاره‌های گلچین اسکندر سلطان ۸۱۳ هـ ق» انجام شده و در قالب یک مقاله چاپ شده (احمدپناه و نظری‌زاده دهکردی، ۱۳۹۵) که به صورت بسیار سطحی به مسائل صوری و صفحه‌آرایی نسخه گلبنکیان می‌پردازد. نگارندگان این مقاله از تاریخچه نسخه و وجود بخش‌هایی از آن در لندن و استانبول بی‌اطلاع بوده و به هیچ‌کدام از مقالات مهم نوشته شده در مورد این نسخه ارجاع نداده‌اند.

۴. کتابشناسی مختصر گلچین محفوظ در موزه گلبنکیان به ترتیب تاریخی بدین شرح است:

Martin, 1912: 30-31; Thompson, 1912: 9-10, pls. 28-44; Martin, 1926: 23, pls. 14-16; Sakisian, 1929: 40-41, figs. 44-48; Gray, 1930: 50-51; Ettinghausen, 1938: 1963, 1965; Kühnel, 1938: 1845, 1846; Pope & Ackerman, 1938: pls. 859-861B, 942B, 943B; Stchoukine, 1954: 40-41, cat. 14; Gray, 1961: 69-77; Kirketerp-Møller, 1974: 108-110; Papadopoulou, 1974: 56, 57, fig. 3; Sims, 1974: 60-61; Hillenbrand, 1977: 47, cat. 95; Gray, 1979: 126, 133-134, pl. 38, fig. 74; Lentz &

محفوظ در کتابخانه دانشگاه استانبول در مقاله‌ای کوتاه توسط زرین آکالای تینیدی معرفی شد (Akalay, 1976). گلچین مؤسسه ولکام را نیز فاطمه کشاورز در ۱۹۸۴ به اختصار معرفی کرد (Keshavarz, 1984). کامل‌ترین پژوهش در این باب مقاله‌ای است که پریسیلا سوچک درباره ساختار و محتوای نسخ خطی تولیدشده برای اسکندر نوشته است (Soucek, 1992). با این حال، هنوز تحقیق سزاواری درباره این نسخه‌ها صورت نگرفته است. نوشتار حاضر که حاصل مشاهده اصل نسخه در شهرهای لندن، لیسبون و استانبول است، محتوای کتاب، نقاشی‌های آن و انگیزه اسکندر برای سفارش این نوع گلچین‌ها را بررسی می‌کند.

۱. مشخصات کتاب

۱-۱. نسخه لیسبون

در مقایسه با گلچین کتابخانه بریتانیا، گلچین لیسبون به دلیل قطع بزرگ‌تر، مطالب بیشتر، و ارزش‌های هنری اهمیت بیشتری دارد. به علاوه، چون نسخه بریتانیا فهرست مطالب ندارد، نمی‌توانیم درک صحیحی از ساختار اولیه آن داشته باشیم. نسخه لیسبون دارای ۴۴۱ برگ در دو جلد است: جلد اول به نظم (برگ‌های ۱-۲۳۴) و جلد دوم به نثر (برگ‌های ۲۳۵-۴۴۱). اندازه هر برگ کتاب ۲۷×۱۸ سانتی‌متر و اندازه فضای نوشتار ۲۴×۱۵ سانتی‌متر است. اگرچه بخش‌های عمده جلد اول به خوبی حفظ شده، سیل غیرمنتظره ۱۵ نوامبر سال ۱۹۶۷ در شهر لیسبون آسیب‌هایی جدی به کتاب وارد کرده، به‌گونه‌ای که رنگ‌های آن را شسته است. خوشبختانه موزه گلبنکیان در سال‌های قبل از وقوع سیل حدود یکصد عکس سیاه و سفید از نسخه تهیه کرده که برخی از آن‌ها چاپ شده و نشان می‌دهد که نسخه تا قبل از آن تاریخ وضعیت فیزیکی بسیار خوبی داشته است. مسئولان بنیاد گلبنکیان مرمت

→

Lowry, 1989: 114, 116, 118, 140, 336, 370, cat. 35, fig. 45; Robinson 1990: 6-7, 14, fig. 8-9; Soucek, 1992: figs. 1-9; Baetjer & Draper, 1999: 70-71, cat. 32; Brend, 2003: 44, 48; Barry, 2004: 31; Fidalgo & Leite, 2006: 64, 69, fig. 10; Bruckstein Çoruh, 2009: 165-166, cat. XIV/8; Weis, 2009: 176-177; Hillenbrand, 2010: 107; Wright, 2012: 85, 89-91, 95, 99-104, 120-31, 170, figs. 61-62.

نسخه را به یک هنرمند ترک به نام ریکات کُنت^۱ واگذار کردند (Baetjer & Draper, 1999: 70). در نتیجه، تمام نقاشی‌ها و اکثر تذهیب‌های نسخه رنگ‌گذاری شد، به گونه‌ای که دیگر نمی‌توان تصویری از رنگ‌های اولیه و تزیینات ظریف نقاشی‌ها و حالات چهره‌های اشخاص در آن‌ها داشت. در جریان مرمت، متن نسخه دست‌نخورده باقی مانده است. تفاوت نسخه قبل و بعد از مرمت، در برگ‌های ۳پ و ۴ر پیداست که نشان می‌دهد صفحه سمت راست مرمت نشده است (تصویر ۱).

تصویر ۱. دو برگ از گلچین اسکندر، شیراز، ۸۱۳ق/۱۴۱۱م، موزه گلبنکیان (L.A. 161, fols. 3b-4a)، لیسبون. (منبع: موزه گلبنکیان).

بر ما معلوم نیست که پس از مرگ اسکندر چه کسی مالک نسخه بوده است. قدیمی‌ترین نشان مالکیت، نقش مَهری با عبارت «امور عبدالفتاح ربّ سهّل ۱۱۹۰» بر

1. Rikkat Kunt.

برگ‌های ۲ و ۲۳۴ ر گلچین لیسبون است که تاریخ ۱۱۹۰/ق/۷۷-۱۷۷۶م را دارد. این بخش از نسخه در سال ۱۸۹۵م توسط فردریک مارتین به قیمت ۱۲۰ دلار در قاهره خریداری شد. او نسخه را برای دوستی به‌عنوان هدیه خریده بود که قدر آن را ندانست و در بازار پاریس با چند شیء ژاپنی عوض کرد که، به نظر مارتین، بیش از ده دلار نمی‌ارزیدند (Martin, 1926: 23). یک سال بعد، هنری تامپسون^۱، مجموعه‌دار انگلیسی، آن را به قیمت ۱۶۰ دلار خرید. در سال ۱۹۱۹م، بارون ادموند روتشیلد^۲ نسخه را به قیمت ۵۶۰۰ دلار در حراجی ساتبی لندن به دست آورد و مدتی بعد، آن را به مجموعه‌دار ارمنی کالوست گلبنکیان^۳ به قیمت ۷۰۰۰ دلار فروخت (Fidalgo & Leite, 2006: 69).

نسخه لیسبون در وضعیت فعلی ۳۶ انجامه دارد که پانزده فقره آن شامل کلمات مختصری مانند: «و السّلم»، «تمّ»، «تمّت» و «تمّ الكتاب» است. تعداد قابل توجهی از این انجامه‌ها فقط اشاره می‌کنند که این بخش از فلان کتاب تمام شد، و گاهی دعایی نیز به همراه دارند. تنها چهار فقره به شرح زیر مورّخ هستند:

۱. پایان تاریخ گزیده بر حاشیه برگ ۲۹۴ پ به خط نستعلیق طلایی‌رنگ، که نشان می‌دهد کتاب به فرمان اسکندر و به قلم محمود بن مرتضی الحسینی در ذی‌الحجه سال ۸۱۳/ق/۱۴۱۱م کتابت شده است:

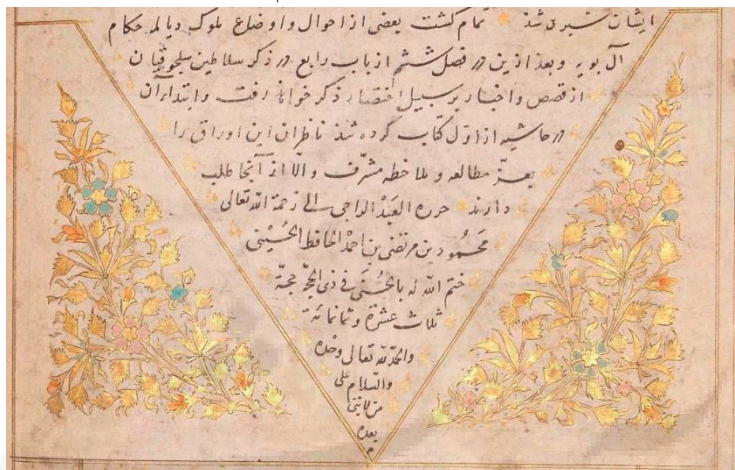
تمام شد بمبارکی و طالع سعد تاریخ گزیده رشیدی بفرمان جهان مطاع علیاحضرت
گیتی پناه خاقان کشورگشای خلد الله تعالی سلطانہ ملکہ و خلافتہ و لا زالّ جلالاً للملک
والدین اسکندراً علی یدی العبد الفقیر الحقیر اضعف عباد الله و احوج خلق الله
محمود بن مرتضی الحسینی احسن الله احواله فی ذی‌الحجه حجّة ثلاث عشرة و
ثمانمئة حامداً لله تعالی علی نعمه و مصلياً علی نبیه محمّد و آله و ذریة الائمة
المعصومین.

۲. پایان تاریخ آل بویه (گ ۳۲۵ پ) که در بردارنده نام همان کاتب در همان تاریخ است (تصویر ۲):

تمام گشت بعضی از احوال و اوضاع ملوک دیالمه حکام آل بویه و بعد ازین در فصل

1. Henry Yates Thompson (1838–1928).
2. Baron Edmund de Rothschild (1845–1934).
3. Calouste Sarkis Gulbenkian (1869–1955).

ششم از باب رابع در ذکر سلاطین سلجوقیان از قصص و اخبار بر سبیل اختصار ذکر خواهند رفت و ابتداء آن در حاشیه از اول کتاب کرده شد. ناظران این اوراق را بعزّ مطالعه و ملاحظه مشرف و آلا از آنجا طلب دارند. حرّره العبد الرّاجی الی رحمة الله تعالی محمود بن مرتضی بن احمد الحافظ الحسینی ختم الله له بالحسنى فی ذی الحجّة حجة ثلاث عشرة و ثمانمائة و الحمد لله تعالی وحده و السلام علی من لا نبی بعده.

تصویر ۲. یکی از انجامه‌های گلچین اسکندر، شیراز، ۸۱۳ق/۱۴۱۱م، موزه گلبنکیان (L.A. 161, fol. 325b)، لیسبون. (منبع: موزه گلبنکیان).

۳. پایان کتاب الاغراض (حاشیه گ ۴۰۸ پ) به رنگ طلایی با اعراب‌گذاری شنگرف تأکید می‌کند که متن و حاشیه کتاب در ذی الحجّه سال ۸۱۳ق/۱۴۱۱م توسط حسن الحافظ کتابت شده است:

تمّ الكتاب الاغراض الطیّبة و المباحث العلائیة بعون الله تعالی و حسن توفیقه و الحمد لله رب العالمین و الصلوة و السّلم علی خیر خلقه محمّد و آله الطیّبین و عزّته الطابون من آل یاسین برسم الخزانة العامرة معنویة الخاقانیة السلطان السّلاطین فی العالم حافظ بلاد الله ناصر عباد الله ظل الله فی الارضین قهرمان الماء و الطین الواثق بالملك الاکبر جلال الدنيا و الدین اسکندر خلد الله تعالی ملکة و سلطانه و افاض علی العالمین رحمته و احسانه فی ذی الحجّة حجة لسنة ثلاث و عشر و ثمانمائة من الهجرة النبویة علیه افضل الصّلوات و اکمل التّحیات و حرّره العبد الضعیف تراب اقدام الفقراء حسن الحافظ اصلح الله حاله و المتن و الحاشیة کتبه.

۴. پایان رسائل در علم اکسیر (حاشیه گ ۴۲۸ پ) که تنها سال کتابت را ثبت کرده است: تمام شد کتاب اسرار بعون الله و توفیقه فی سنة ثلاث عشرة و ثمانمائة.

۱-۲. نسخه استانبول

اندازه هر برگ آن $۲۶/۷ \times ۱۷/۴$ سانتی‌متر و فضای کل نوشتار ۲۴×۱۵ سانتی‌متر می‌باشد. نسخه دارای ۲۴۵ برگ است که با یک نقاشی (گ ۱پ): «منجمان در رصدخانه» مصور شده است. در پانزده برگ نیز طراحی‌های ظریفی از صور فلکی یافت می‌شود. جدول مرکزی برخی از صفحات دارای ۲۷ سطر و برخی دیگر دارای ۲۸ سطر است. حاشیه‌ها نیز ۷۲ سطر مورب را در خود جای داده‌اند. نمودارها و جداول با دقت زاید الوصفی با خطوطی به رنگ طلایی که در میان دو خط باریک سیاه احاطه شده، ترسیم شده‌اند. این جداول در بیشتر صفحات به چشم می‌خورند. مهر سلطان بایزید دوم (حک. ۱۴۸۱-۱۵۱۲م) بر حاشیه برگ ۲ نشان می‌دهد که کتاب یا در زمان افول تیموریان و یا زمان به قدرت رسیدن شاه اسماعیل اول (حک. ۸۹۲-۹۳۰ق/۱۵۰۱-۱۵۲۴م) از ایران خارج شده است. بر حاشیه اولین صفحه کتاب، اثر یک مهر دایره‌ای کوچک با عبارت «خادم الله ممدوح سنه ۲۴۶» به چشم می‌خورد که به نظر می‌رسد در سال ۱۲۴۶ق/۱۸۳۰-۱۸۳۱م به نسخه افزوده شده است. کتاب با جلدی مدرن تجلید شده که با مهر طغرای سلطان عبدالحمید دوم (حک. ۱۹۰۹-۱۸۷۶م) و کتیبه هلالی شکل «کتبخانه همایون جناب ملوکانه» زرکوب شده است. دو انجامة در نسخه وجود دارد: اولین انجامة در پایان روضة المنجمین (گ ۱۰۸پ) با تاریخ ۱۷ ذی‌الحجة ۸۱۳ق بدین شرح است:

تمام شد کتاب روضة المنجمین بعون الله سبحانه و تعالی و حسن توفيقه و الصلوة و السلام على خير خلقه محمد و آله الطيبين الطاهرين و سلم تسليماً كثيراً كثيراً. و قد فرغ من تحرير هذا الكتاب في سابع عشر من ذى الحجة الحجة سنة ثلث عشر و ثمانمائة. انجامة دوم در پایان کتاب البازة (حاشیه گ ۲۱۰پ) تاریخ دهم صفر ۸۱۴ دارد: تم الكتاب بعون الله الملك الوهاب و الصلوة و السلم على خير خلقه محمد و آله الطيبين و عترته الطاهرين و سلم تسليماً كثيراً في يوم الاربعاء سابع عشر صفر ختم بالخير و الظفر سنة اربع عشر و ثمانمائة.

۱-۳. نسخه ولکام

ساختار و اندازه‌های اوراق محفوظ در مؤسسه ولکام با نسخه‌های لیسبون و استانبول مشابه

است.^۱ آنچه که در مؤسسه ولکام محفوظ است، «رساله مولود همایون» نام داشته و ۸۴ برگ دارد.^۲ ابعاد هر برگ ۲۶/۵×۱۷ سانتی متر، و فضای نوشتار ۲۴/۲×۱۵/۱ سانتی متر می باشد. هر صفحه شامل ۲۹ سطر و در حاشیه ها متن اضافه نشده است. بر اساس انجامه برگ ۶۸ پ، رساله مولود همایون را نه یک کاتب معمولی بلکه مؤلف آن «محمود بن یحیی بن الحسن بن محمد الملقب به عماد المنجم الکاشی» در ۲۲ ذی الحجه سال ۸۱۳ ق/۱۴۱۱ م به خط نسخ کتابت کرده است (تصویر ۳). متن انجامه بدین شرح است:

فرغ من عمله و تحريره العبد المذنب المحتاج الى رحمة الله تعالى محمود بن يحيى بن الحسن بن محمد الملقب به عماد المنجم الكاشي احسن الله احواله في الدارين في ثاني عشرين ذى الحجة سنة ثلاث عشر وثمانمائة الهجرية المصطفوية و سلم تسليمًا كثيرًا.

عماد المنجم در مقدمه نسخه ولکام (گ ۲) تاریخ تولد اسکندر را «روز دوشنبه سوم ربیع الاول ۷۸۶ در ناحیه اوزگند» ثبت کرده و بنابراین، اسکندر در زمان کتابت این نسخه ۲۷ سال داشته است. در حال حاضر، این کتاب یک جلد اروپایی متعلق به قرن هجدهم میلادی دارد.

تصویر ۳. یکی از انجامه های گلچین اسکندر، شیراز، ۸۱۳ ق/۱۴۱۱ م، مؤسسه تاریخ پزشکی ولکام (WMS Pers. 474, fol. 68b)، لندن. (منبع: مؤسسه ولکام).

۱. نسخه محفوظ در مؤسسه ولکام به ترتیب تاریخی توسط این محققان بررسی شده است:

Elwell-Sutton, 1984; Keshavarz, 1984; Idem, 1986; Lentz & Lowry, 1989: 119, 145-147, 336; Soucek, 1992; Tourkin, 2004; Caiozzo, 2005.

۲. این نسخه در اصل ۸۶ برگ دارد که دو برگ آن متأخر بوده و در سده های بعدی به کتاب افزوده شده است.

تصویر ۰۴. برگه از گلچین اسکندر، شیراز، ۸۱۳ق/۱۴۱۱م، موزه گلبنکیان (L.A. 161, fol. 80b).

لیسبون. (منبع: موزه گلبنکیان).

۲. محتوای نسخه

از محتوا، دست خطها، اندازه‌های اوراق و صفحه‌آرایی در این سه نسخه برمی‌آید که آن‌ها احتمالاً متعلق به یک نسخه دو جلدی هستند. همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد، جلد اول نسخه لیسبون متون منظوم و جلد دوم متون منشور را در بر می‌گیرد. هر دو جلد شامل متن اصلی و حاشیه است که حاوی مطالب مجزایی هستند. مهم‌ترین تفاوت این دو جلد در صفحه‌آرایی آن‌ها است که متن اصلی در جلد دوم تک ستونی و در جلد اول به صورت پنج ستونی طراحی شده است (تصویر ۴). سطور پنجمین ستون که در مجاورت حاشیه است به صورت ۴۵ درجه و در تقارن با سطور حاشیه نوشته شده و جلوه خاصی بدان بخشیده است.

گلچین‌های مرکب از متون منظوم و منشور یکی از رایج‌ترین انواع نسخ خطی در شیراز در اواخر سده هشتم/چهاردهم و اوایل سده نهم/پانزدهم بوده است. نسخه‌ای از یک گلچین که در سال ۸۲۳ق/۱۴۲۰م در شیراز تولید شده و اکنون در موزه هنر اسلامی برلین (ش 4628 ا.) نگهداری می‌شود، اطلاعات جالبی در مورد این گونه از نسخ خطی در اختیار ما می‌گذارد. کتیبه‌های نوشته شده در صفحه فهرست این کتاب نشان می‌دهد که این نوع نسخ «جنگ» نامیده می‌شده است. در اینجا متن اصلی «متن جنگ»، و متون حاشیه «حاشیه جنگ» خوانده شده است (نک. Kühnel, 1931: fig. 2).^۱ در نسخه برلین فهرست مطالب در دو ردیف جدول درونی و برونی طراحی شده که جدول درونی فهرست مطالب متن جنگ و جدول برونی فهرست مطالب حاشیه را در بر دارد. اما در فهرست نسخه گلبنکیان تمایزی میان مطالب متن و حاشیه وجود ندارد.^۲ در صفحات ۲پ و ۳ر که

۱. برای این نسخه، نک. Kühnel, 1931؛ و Bloom & Blair, 2009, vol. 2: 227.

۲. البته، در فهرست اکثر گلچین‌های اسکندر تمایزی میان متن اصلی و حاشیه وجود ندارد. مثلاً در گلچین موزه متروپولیتن (ش 13.228.19) با تاریخ جمادی‌الاول ۸۱۴ق/۱۴۱۱م دو صفحه فهرست روبروی هم وجود دارد. در این گلچین تک جلدی، همانند نسخه لیسبون، عناوین در دوایر کوچکی در درون یک قاب مستطیلی نوشته شده‌اند. گلچین ایاصوفیه (ش ۳۸۵۷) نیز دو صفحه فهرست دارد که عناوین را در دوایر کوچکی در درون یک قاب دایره‌ای نوشته‌اند.

به صورت تمام مذهب طراحی شده‌اند، فهرست مطالب دو جلد کتاب به رنگ طلایی نگاشته شده است (تصویر ۵). صفحه سمت راست فهرست مطالب جلد اول و صفحه سمت چپ فهرست مطالب جلد دوم را در بر دارد. در هر کدام از این صفحات، هجده قاب بیضی شکل تعبیه شده که در آن‌ها محتوای کتاب به شرح ذیل نوشته شده است:

برگ ۲ پ:

منتخب خمسة نظامی - منتخب منطق الطیر - منتخب مثنوی مولانا رومی - ده‌نامه
اوحدی - روشنائی‌نامه ناصر خسرو - منتخب حدیقه سنایی - نصاب و منظومه فقه -
مدخل منظوم - گشتاسب‌نامه، ابکار الافکار - قضاید توشیحات و مصنوعات - قضاید
عروضیه و ترجیعات - غزلیات - منتخب نتایج الافکار - مقطعات، رباعیات - مفردات،
معتمیات - روضة المنجمین - احکام الاعوام - تحاوایل سنین و توالید.

برگ ۳ ا:

مولود همایون و تقویم - زیج ایلخانی - برهان الکفایة - بیطره و بازنامه - جدول ستین -
تاریخ گزیده - فقه درة التاج - اغراض طب - مختصر در کیمیا - صنعت اکسیر - اقلیدس -
مجسطی - احکام - ابو معشر - تحفة الغرایب - لغات فرس - عروض - سخنان گلستان.

از مقایسه فهرست با متن نسخه می‌توان دریافت که بخشی از اوراق نسخه افتاده است. مطالبی که در برگ ۲ پ فهرست شده، همه منظوم است به جز سه مورد آخر (روضه المنجمین، احکام الاعوام و تحاوایل سنین و توالید) که در نسخه موجود نیستند. بنابراین، می‌توان فرض کرد که این سه مورد متعلق به جلد دوم نسخه می‌باشد که شامل متون منشور است. موارد مفقود جلد دوم بیشتر است. از هجده مورد ذکر شده در فهرست، تنها هفت مورد (تاریخ گزیده، فقه درة التاج، اغراض طب، مختصر در کیمیا، صنعت اکسیر، لغات فرس و عروض) باقی مانده و مطالبی در باب نجوم، صور فلکی، ریاضیات و جغرافیا در آن موجود نیست.

تصویر ۵. دو برگ از گلچین اسکندر، شیراز، ۸۱۳ق/۱۴۱۱م،
موزه گلبنکیان (L.A. 161, fols. 2b-3a)، لیسبون. (منبع: موزه گلبنکیان).

ساختار جلد دوم نه تنها از نظر تعداد ستون‌های نوشتار بلکه از نظر ارتباط متن اصلی و حاشیه نیز تفاوت دارد. صد برگ اول به تاریخ‌گزیده اختصاص دارد و مابقی آن کتاب الاغراض است. جالب این‌که در هر دو مورد، متن به دو بخش یا گفتار تقسیم شده و بخش دوم آن در حاشیه همان بخش اول ادامه یافته است. به همین دلیل، انجامه‌های تاریخ‌گزیده و کتاب الاغراض در انتهای متن حاشیه‌ها آمده است.

پرسیلا سوچک از مقایسه فهرست نسخه لیسبون با متون کتاب‌هایی که برای اسکندر تولید شده است، این فرضیه را مطرح کرده که برخی از بخش‌های افتاده جلد دوم نسخه لیسبون در کتابخانه دانشگاه استانبول (ش 1418 F.) و مؤسسه تاریخ پزشکی ولکام نگهداری می‌شود (Soucek, 1992: 126-27). محتوای نسخه استانبول بدین شرح است: روضة المنجمین (۲پ-۱۰۸پ)، احکام الاعوام (حاشیه برگ‌های ۲پ-۹۲ر)،

زیچ ایلخانی (۱۰۹پ-۲۴۵پ)، برهان الکفایة (حاشیة برگ‌های ۱۰۹پ-۲۰۲پ)، علم البیطرة (حاشیة برگ ۱۰۹پ) و کتاب البازة (حاشیة برگ‌های ۲۰۳پ-۲۱۰پ). رساله‌ای که در فهرست نسخه‌ی لیسبون «مولود همایون و تقویم» نام دارد، در نسخه‌ی ولکام موجود است. این رساله در نسخه‌ی ولکام از سه بخش تشکیل شده است: بخش اول به زمان و موضع ولادت اسکندر و محاسبات ریاضی زایچه و طول و عرض جغرافیایی سیارات می‌پردازد و در انتهای آن یک نمودار مصوّر و مذهب دو صفحه‌ای درج شده است که بعداً به آن می‌پردازیم (تصویر ۱۱). بخش دوم (برگ‌های ۲۰پ-۶۵ر) احکام طالع را در بر دارد؛ و سومین بخش به پیشگویی وقایع زمان اسکندر به صورت سالانه از سن ۲۸ تا ۴۰ سالگی او می‌پردازد. جدول شماره ۱ محتوای اوراق باقی‌مانده از این گلچین را به صورت تجمیع شده نشان می‌دهد.

۳. کاتبان

به جز عماد المنجم که نسخه‌ی ولکام را کتابت کرده، دو کاتب نام خود را در نسخه‌ی لیسبون ثبت کرده‌اند: محمود بن مرتضی الحسینی و حسن الحافظ.^۱ کاتب اول نام خود را در انجامه‌های صفحات ۳۲۵پ و حاشیة ۲۹۴پ و ۳۲۹ر درج کرده است. او کل جلد اول و بخش قابل توجهی از جلد دوم را به خط نستعلیق کتابت نموده است.^۲ بر اساس سبک خوشنویسی، می‌توان گفت که محمود بن مرتضی الحسینی تمام بخش‌های اصلی نسخه‌ی استانبول را نیز کتابت کرده است. حسن الحافظ نیز متون حاشیه‌ها را در نسخه‌ی استانبول

۱. این دو کاتب به‌طور مشترک گلچینی که امروزه در دو بخش در موزه گلبنکیان (ش L.A. 158) و موزه هنرهای اسلامی و ترکی استانبول (ش TIEM 2044) نگهداری می‌شود را کتابت کرده‌اند. انجامه‌ی نسخه‌ی گلبنکیان بر برگ ۱۹ر دارای نام «حسن الحافظ» و تاریخ سوم محرم ۸۱۶ق است. در انجامه‌ی دیگری در این نسخه (گ ۲۷ر) نام کاتب «حسن القاری» به تاریخ اواسط محرم ۸۱۶ق ثبت شده است. یکی از انجامه‌های بدون تاریخ نسخه‌ی استانبول (گ ۱۴۰پ) دارای نام «محمود الحسینی» است.

۲. این بخش‌های جلد دوم به خط محمود بن مرتضی می‌باشد: تاریخ گزیده (جدول مرکزی: برگ‌های ۲۳۵پ-۳۲۵پ و حاشیه: برگ‌های ۲۳۵پ-۲۹۴پ)، مختصر در علم عروض (حاشیه: برگ‌های ۳۲۳پ-۳۲۴پ) و لغت فرس (حاشیه: برگ‌های ۳۲۴پ-۳۲۹ر).

نوشته است، به جز برگ‌های ۶۱-۷۹ پ و ۸۷-۹۲ ر که به دست خط محمود است. امروزه، نسخه‌های متعددی را می‌شناسیم که توسط محمود بن مرتضی الحسینی در نیمه اول قرن نهم هجری نوشته شده‌اند.^۱ حسن الحافظ نامش را در انجامه‌های صفحات ۴۲۸ پ، ۴۴۱ پ و حاشیه ۴۰۸ پ ذکر کرده است. او رسایل علمی جلد دوم نسخه (شامل کتاب الاغراض، درة التاج، رسائل در علم اکسیر و جواهرنامه) را به خط نسخ نوشته است. حسن الحافظ نسخه‌های متعددی را برای اسکندر و پسرعمویش ابراهیم کتابت کرده است.^۲ در دو جای نسخه لیسبون که حاشیه‌ها سفید مانده بوده، بعدها متونی اضافه شده که در جریان سیل شسته شده و به راحتی قابل خواندن نیست.^۳

۴. تذهیب‌ها و نقاشی‌ها

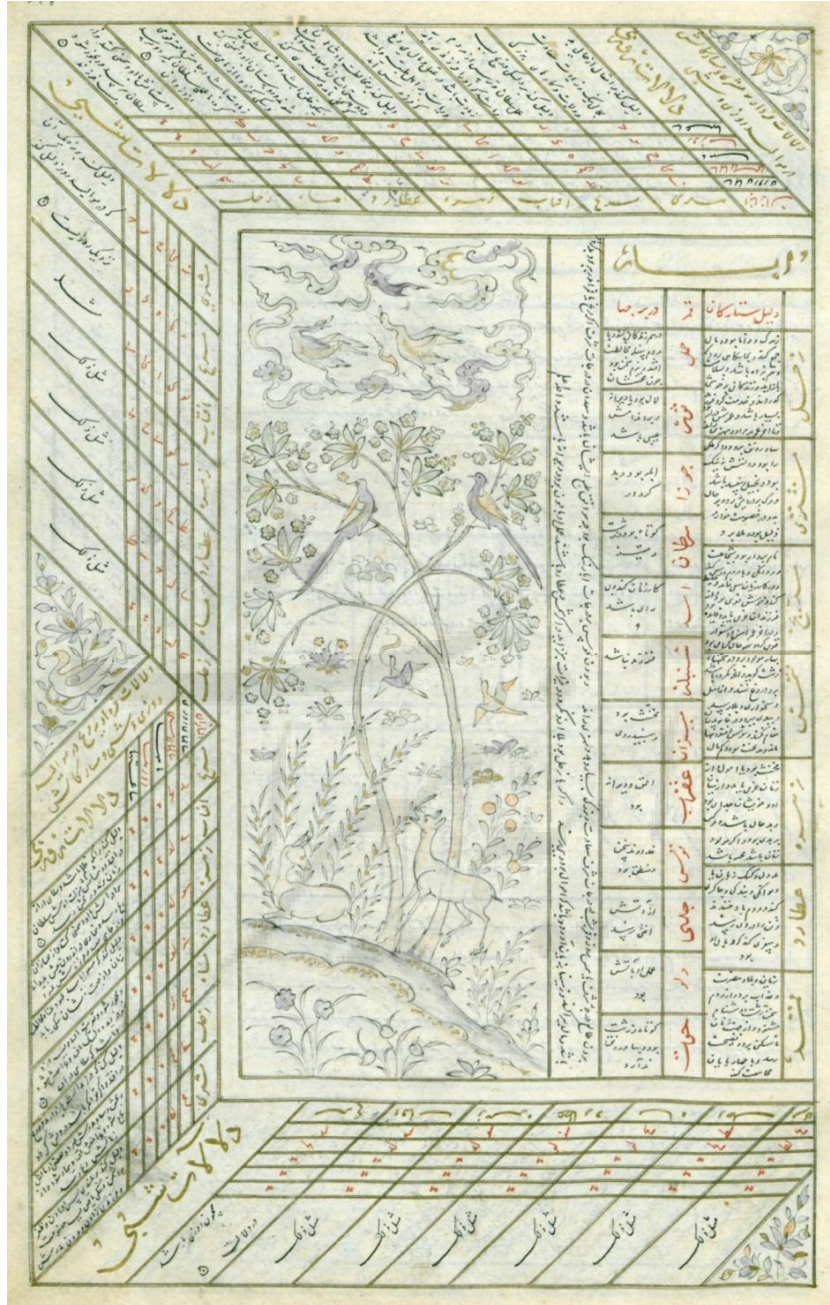
تعداد بسیار زیاد نقاشی‌ها، طراحی‌ها و تذهیب‌ها و نیز استفاده فراوان از طلا در تزئینات،

۱. از نسخه‌هایی که محمود بن مرتضی الحسینی کتابت کرده به این موارد می‌توان اشاره کرد:
 - نسخه‌ای از ظفرنامه حمدالله مستوفی و شاهنامه با تاریخ رمضان ۸۰۷ ق در کتابخانه بریتانیا (ش 2833 Or).
 - گلچین موزه متروپولیتن به تاریخ ۸۱۷ ق (ش 13.228.19، گ ۱۲۷ پ).
 - گلچین موزه هنر اسلامی برلین (ش 1.4628) که در سال ۸۲۳ ق در شیراز کتابت شده است.
 - نسخه صحیح بخاری در کتابخانه فاتح استانبول (ش Faṭih Millet Kütüphanesi, Faizullah 489) که در سال ۸۳۲ ق در شیراز کتابت شده است.
۲. چند نسخه کتابت شده توسط حسن الحافظ بدین شرح بر ما شناخته شده است:
 - گلچین تولیدشده برای اسکندر در تاریخ ۸۱۴ ق در ایاصوفیه (ش ۳۹۴۵).
 - گلچین اشعار موزه گلبنکیان (L.A. 158) که در تاریخ سوم محرم ۸۱۶ به احتمال زیاد برای اسکندر نوشته شده است.
 - گلچین کتابت شده برای اسکندر در شیراز به تاریخ جمادی الاول و جمادی الثانی ۸۱۶ محفوظ در ایاصوفیه (ش ۳۸۵۷). نام کاتب در انجامه برگ ۸۴ آمده است.
 - خمسه نظامی کتابت شده برای ابراهیم سلطان، کالج برین مار در پنسیلوانیا (Bryn Mawr College, Bryn Mawr, PA Ms. BV 51).
۳. متون بعداً افزوده شده شامل مثنوی یوسف و زلیخا نوشته جامی (۹۸-۱۱۸ پ) به خط نستعلیق و مختصر فرس نامه (۴۳۵-۴۳۹ ر) به خط شکسته است.

حکایت از این دارد که هزینه هنگفتی صرف تولید این کتاب سلطنتی شده است. پرکارترین صفحات مذهب این گلچین، چهار صفحه آغازین نسخه لیسبون می‌باشد که در دورنگ غالب طلایی و لاجوردی اجرا شده است (تصاویر ۱ و ۵). علاوه بر این، عنوان‌های نسخه لیسبون نیز در ۲۴ صفحه به همین سبک مذهب شده‌اند. عناوین متون حاشیه نیز در قالب یک جدول متوازی‌الاضلاع در کنج بالایی صفحات طراحی شده است (تصویر ۴). در دهه‌ها برگ از نسخه‌های لیسبون، استانبول و ولکام، بخشی از صفحه که سفید مانده بوده با طراحی‌های چشمگیری از نقش‌مایه‌های اسلیمی و ختایی و جانوری به رنگ طلایی و گاهی در ترکیب با سایر رنگ‌ها مزین شده است (تصاویر ۲، ۳ و ۶).^۱ گاهی نیز این طراحی‌ها یا صفحات مذهب به صورت تمام‌صفحه‌ای است که در حقیقت جداکننده بخش‌های مختلف کتاب از هم می‌باشد (تصاویر ۷، ۸ و ۱۰). همانند آنچه در هنرهای کتاب در شهر هرات اتفاق افتاد، برخی از نقش‌مایه‌های این تذهیب‌ها مانند سیمرغ و اژدها تحت تأثیر هنر شرق دور طراحی شده‌اند. از آنجایی که سطور حاشیه‌ها به صورت ۴۵ درجه نوشته شده‌اند، در کنج‌ها و وسط اکثر صفحات مثلث‌هایی به وجود آمده که با نقوش گیاهی و جانوری پر شده‌اند (تصاویر ۴، ۶، ۹ و ۱۳). معمولاً نقوش این مثلث‌ها در هر صفحه با سایر صفحات متفاوت است. در برخی قسمت‌های کتاب که متنی در حاشیه نوشته نشده، فضای حاشیه با تذهیب پر شده است (برای نمونه، نک. Gray, 1961: 74). در گلچین موزه بریتانیا چنین مواردی بیشتر به چشم می‌خورد (مثلاً، نک. همان: ۷۱). دو کارکرد عمده برای این تذهیب‌ها می‌توان متصور شد: اول این‌که فضاهای خالی نسخه (مانند فضاهای مثلثی شکل) را تزئین کرده‌اند و دیگر این‌که آغاز و پایان بخش‌های مختلف کتاب را خبر می‌دهند (Roxburgh, 2001: 125-28).

۱. برای چاپ تصاویر برخی از این اوراق، نک:

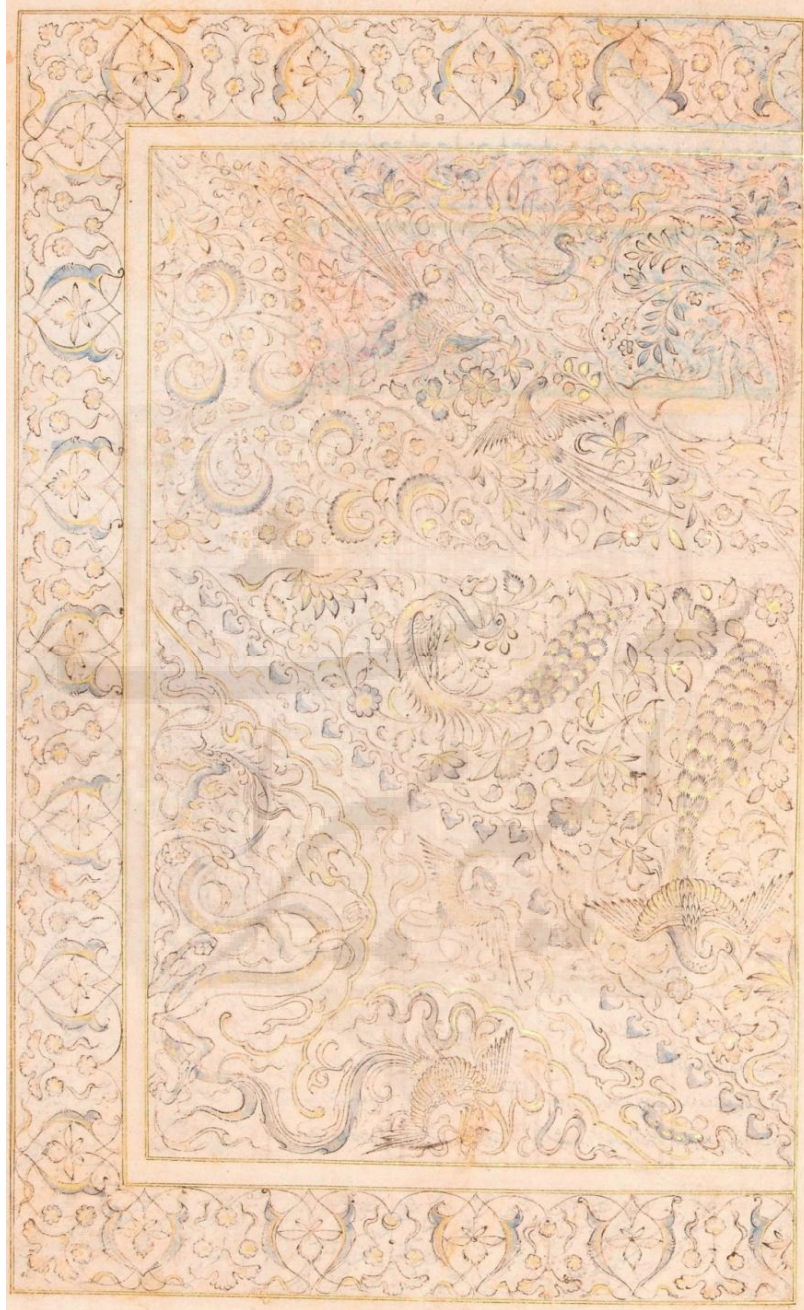
Thompson, 1912: pls. 30-32; Pope & Ackerman 1938, pl. 942B; Soucek, 1992: figs. 6, 8-9.

تصویر ۶. برگی از گلچین اسکندر، شیراز، ۸۱۳ق/۱۴۱۱م، کتابخانه دانشگاه استانبول (F. 1418, fol. 87a). (منبع: کتابخانه دانشگاه استانبول).

تصویر ۷. برگ‌ای از گلچین اسکندر با نقش اژدهای چهارپا، شیراز، ۸۱۳ق/۱۴۱۱م،
مؤسسه تاریخ پزشکی ولکام (WMS Pers. 474, fol. 1a)، لندن. (منبع: مؤسسه ولکام).

تصویر ۸. برگی از گلچین اسکندر، شیراز، ۸۱۳ق/۱۴۱۱م،
موزه گلبنکیان (L.A. 161, fol. 130a)، لیسبون. (منبع: موزه گلبنکیان).

تصویر ۹. «صورت‌های منطقه البروج: حمل و ثور»، گلچین اسکندر، شیراز، ۱۳۱۳ق/۱۴۱۱م، کتابخانه دانشگاه استانبول (F. 1418, fol. 104b). (منبع: کتابخانه دانشگاه استانبول).

تصویر ۱۰. «منجمان در رصدخانه»، گلچین اسکندر، شیراز، ۸۱۳ق/۱۴۱۱م، کتابخانه دانشگاه استانبول (F. 1418, fols. 1b-2a). (منبع: کتابخانه دانشگاه استانبول).

از آنجا که تمام نقاشی‌ها و تذهیب‌های نسخه‌ی لیسبون مرمت شده هستند، نسخه‌های دانشگاه استانبول و مؤسسه‌ی ولکام می‌توانند هنرهای به کار رفته در این نسخه را بهتر نشان دهند. در پانزده برگ از کتاب *روضه‌المنجمین* (برگ‌های ۱۰۱-۱۰۸پ) در نسخه‌ی استانبول ۳۲ طراحی ظریف از صور فلکی ستارگان شمالی، منطقه‌ی البروج و ستارگان جنوبی دیده می‌شود (تصویر ۹).^۱ طراحی‌ها به رنگ سیاه، ستاره‌ها به رنگ طلایی و اسامی نوشته شده برای ستارگان به رنگ شنگرف است. تنها نقاشی نسخه‌ی استانبول، در دومین صفحه‌ی آن، «منجمان در رصدخانه» را نشان می‌دهد (تصویر ۱۰). رصدخانه به صورت یک ساختمان با گنبد آجری نسبتاً رفیع و گریو بلند مشبک در میان یک آسمان طلایی ترسیم شده است. در زیر گنبد، کتیبه‌ای با عبارت «بنام خداوند جان و خرد» جای دارد و در زیر آن یک

۱. برای فهرست این طراحی‌ها، نک. Akalay, 1976: 421-423.

اسطرلاب بزرگ زرین آویزان است. در داخل ساختمان، پنج منجم که دستار و ریش سفید دارند مشغول کار هستند. یکی از آن‌ها ایستاده و با اسطرلاب بزرگ کار می‌کند. یکی دیگر از آن‌ها اسطرلاب کوچکی در دست دارد. در پشت سر شخص سمت راست که به نظر می‌رسد جایگاه بالاتری نسبت به بقیه دارد، تعداد زیادی کتاب با جلدهایی به رنگ زرد، کهربایی، قرمز و قهوه‌ای دیده می‌شود. در سمت راست، در فضای بیرونی ساختمان، ابزار فنی بزرگی دیده می‌شود که به نظر می‌رسد صفحه‌ای دایره‌ای و چرخان از نقشه ستارگان باشد.

تصویر ۱۱. «موقعیت آسمان‌ها در زمان ولادت اسکندر»، برگه از گلچین اسکندر، شیراز، ۸۱۳/ق/۱۴۱۱م، مؤسسه تاریخ پزشکی ولکام (WMS Pers. 474, fols. 18b-19a)، لندن. (منبع: مؤسسه ولکام).

نسخه ولکام به جز دو طراحی تمام‌صفحه‌ای در صفحات آغاز (تصویر ۷) و پایان، یک نگاره بی‌نظیر دو صفحه‌ای از «موقعیت آسمان‌ها در زمان ولادت اسکندر» دارد (تصویر ۱۱).^۱ این یکی از معدود تصاویر به‌جای مانده از دنیای اسلام است که به‌طور

۱. برای بحث مفصل در مورد این نگاره دو صفحه‌ای، نک. Caiozzo, 2005.

هم‌زمان نقوش صور فلکی و سیارات را به صورت احاطه شده در میان فرشتگان بازنمایی کرده است (Caiozzo, 2005: 116). این تصویر با پس زمینه‌ای به رنگ لاجوردی و اسلیمی‌های زرین، دایره آسمان را که به دوازده قطاع تقسیم شده نشان می‌دهد. در هر قطاع، دایره‌ای رسم شده و در میان هر دایره صور فلکی با پس‌زمینه‌ای مزین به ستاره‌ها، نقطه‌ها و ابرهای به سبک چینی، نقاشی شده است. در پایین نقوش صور فلکی، کتیبه‌هایی به خط نسخ در شش سطر آمده که یک در میان به رنگ سیاه و قرمز ویژگی‌های هر برج را نوشته است. در بالای برخی از صور فلکی نیز نشانه‌های سیارات طراحی شده است. چهار فرشته تاجدار نیز که در دستان خود هدایایی دارند، در کنج‌های بیرونی دایره بزرگ ترسیم شده است.

نسخه لیسبون ۳۴ نقاشی دارد که چهار فقره از آن‌ها به صورت دو صفحه‌ای است. نقاشی‌های جلد اول که در بخش مثنوی آن کشیده شده، متون خمسه نظامی، منطق الطیر، مثنوی معنوی، ده نامه، گشتاسب نامه و ابکار الافکار را مصور کرده‌اند. شانزده نگاره، متون اصلی و هفت نگاره متون حاشیه‌ای کتاب را تصویرسازی کرده‌اند. در جلد دوم، تاریخ گزیده هفت نقاشی و کتاب الاغراض دو نقاشی دارد. نکته جالب توجه این‌که معمولاً نقاشی‌هایی که متن جدول مرکزی را مصور می‌کنند، در همان جدول مرکزی جای گرفته و متون حاشیه کتاب در اطراف نقاشی ادامه می‌یابد (تصویر ۱۲). از طرف دیگر، نگاره‌هایی که متون حاشیه را تصویرسازی کرده‌اند، در محل حاشیه و یکی از ستون‌های جدول مرکزی جای گرفته‌اند. به نظر می‌رسد که این اولین گلچین به جا مانده در هنر اسلامی است که متن حاشیه به‌طور مجزا مصور شده است. در گلچین موزه بریتانیا هیچ نگاره‌ای وجود ندارد که متن حاشیه را مصور کرده باشد. یکی از نقاشی‌های متون حاشیه، صحنه «گرویدن شیخ صنعان به مسیحیت» از منطق الطیر عطار را مصور کرده است (تصویر ۱۳). در این تصویر با بهره‌گیری از یک کادر شش ضلعی در حاشیه سمت چپ، به خوبی حس پرسپکتیو ساختمان القا شده است.

البته نقاشی‌های متون حاشیه همه جا در محل خود قرار ندارند، و در دو مورد، تمام فضای صفحه را اشغال کرده‌اند: یکی تصویر «اوگتای خان بر تخت شاهی» و دیگری نگاره دو صفحه‌ای «جاجیان در مکه». (تصویر ۱۴). جدول شماره ۲ فهرست نقاشی‌های نسخه لیسبون و محل قرارگیری آن‌ها را در صفحه نشان می‌دهد.

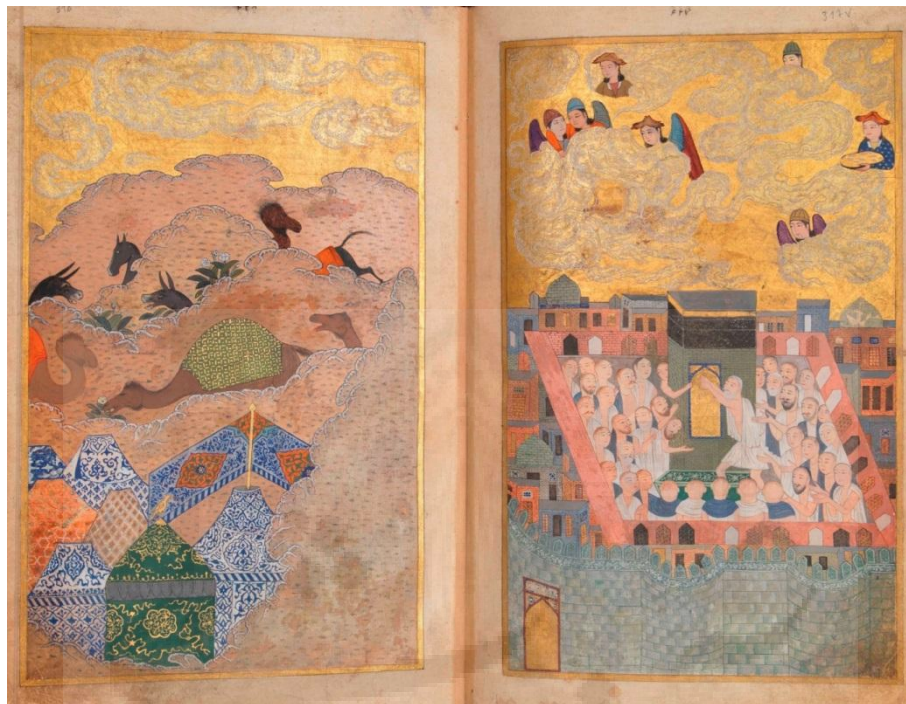
دو ویژگی متمایز نسخ خطی مصوّر و مذهب تولیدشده برای اسکندر، ارتباطشان با سنت‌های هنری جلایریان در بغداد و تبریز و به کارگیری عناصر تزئینی هنر چین است که هر دو ویژگی تا هنر اواخر دوره تیموری ادامه پیدا می‌کند (Sturkenboom, 2018: 201, 211). علاوه بر این، پس از آن‌که در سال ۸۱۷ق/۱۴۱۴م، شاه‌رخ (حک. ۸۵۰-۸۰۷ق/۱۴۴۷-۱۴۰۵م) اسکندر را از حکومت خلع کرد، نسخ خطی تولیدشده برای او و نیز فضلا و هنرمندان تحت حمایتش را به هرات منتقل کرد. اینها سبب شکوفایی هرچه بیشتر علوم و هنرها در هرات و سمرقند شد.

تصویر ۱۲. «فتنه در حال حمل گوساله بر دوش»، هفت‌پیکر نظامی، برگگی از گلچین اسکندر، شیراز، ۸۱۳ق/۱۴۱۱م، موزه گلبنکیان (L.A. 161, fol. 64a)، لیسبون. (منبع: موزه گلبنکیان).

The manuscript page is a richly decorated page from the 'Mozeh-e Golestan'. It features a central illustration of a woman in a purple dress and a man in a brown robe, surrounded by other figures in a palace setting. The page is filled with Persian text in various columns and sections, including titles like 'حکایت' (Story) and 'در حکایت' (In the story). The text is written in a clear, elegant script, and the page is adorned with intricate borders and decorative elements.

تصویر ۱۳. «گرویدن شیخ صنعان به مسیحیت»، منطق الطیر عطار، برگه از گلچین اسکندر، شیراز، ۱۴۱۱/م، موزه گلبنکیان (L.A. 161, fol. 13a)، لیسبون. (منبع: موزه گلبنکیان).

تصویر ۱۴. «حاجیان در مکه». تاریخ گزیده حمدالله مستوفی، برگه‌ی از گلچین اسکندر، شیراز، ۱۳۸۳ق/۱۴۱۱م، موزه گلبنکیان (L.A. 161, fols. 317b-318a)، لیسبون. (منبع: موزه گلبنکیان).

۵. نتیجه‌گیری

اسکندر بن عمر شیخ در عرصه سیاست بلندپروازی‌هایی داشت و از دستورات شاه‌رخ تبعیت نمی‌کرد و به دنبال استقلال از پایتخت بود. او نام شاه‌رخ را از خطبه‌های نماز جمعه حذف کرد، به نام خود سکه ضرب نمود و اصفهان را پایتخت خویش قرار داد؛ اقداماتی که به کور شدنش منجر شد (Soucek, 1998: 603؛ آژند، ۱۳۸۷: ۱۶۶؛ Binbaş, 2016: 261). بلندپروازی‌های سیاسی این امیرزاده تیموری در عرصه حمایت از علوم و هنرها نیز نمود آشکار داشته است. همانند سایر شاهزادگان تیموری، او نیز در رقابت با دیگران به دنبال جذب عالمان، شاعران و هنرمندان به دربار خود بود و، از این رهگذر، یکی از مهم‌ترین حامیان استنساخ کتب مصوّر در سده نهم/پانزدهم شد. حدود هجده نسخه خطی که برای او تولید شده، تا به امروز بر جای مانده که در مقایسه با سایر حامیان کتاب در عصر تیموری،

رقم بسیار قابل توجهی است. از شاهرخ به‌عنوان پادشاهی که بیش از چهار دهه بر ایران حکومت کرد، تنها هشت نسخه مصوّر باقی مانده است (1: Ghiasian, 2018). علاوه بر این، تعداد زیاد نقاشی‌ها و تذهیب‌ها در کتب تولیدشده برای اسکندر حکایت از این دارد که او هزینه هنگفتی صرف کتاب‌آرایی می‌کرد.

تمام کتاب‌های تولیدشده برای اسکندر، منتخبات بوده و در حقیقت هر کدام گلچینی از آثار مؤلفان مختلف است. گلچین‌های مرکب از متون منظوم و منثور یکی از رایج‌ترین انواع نسخ خطی در شیراز در اواخر سده هشتم/چهاردهم و اوایل سده نهم/پانزدهم بوده است. معمولاً این جُنگ‌ها شامل متن اصلی و حاشیه با مطالب مجزا هستند. شواهدی نشان می‌دهد که سه نسخه محفوظ در موزه گلبنکیان، دانشگاه استانبول و مؤسسه ولکام متعلق به یک گلچین دو جلدی از متون منظوم و منثور است. برای اولین بار محتوای این گلچین و فهرستی از نقاشی‌ها به صورت تجمیع شده عرضه گردید. ۴۴۱ برگ از این گلچین در موزه گلبنکیان، ۲۴۵ برگ آن در دانشگاه استانبول و ۸۴ برگ آن در مؤسسه ولکام است که در مجموع شامل ۷۷۰ برگ می‌شود. یکی از علل اهمیت این نسخه در این است که اولین گلچین شناخته‌شده در هنر اسلامی است که متن حاشیه به‌طور مجزا مصوّر شده است. به نظر می‌رسد که بیشتر بخش‌های منظوم این جُنگ بازتاب سلاطین ادبی قشر فرهیخته عصر تیموری باشد. اما بخش‌های علمی کتاب که مرتبط با نجوم، طالع‌بینی، ریاضیات، شیمی، جغرافی و طب بوده، مناسب آموزش دادن به یک حاکم جوان بوده است. پس از برکناری اسکندر از قدرت، نسخ خطی تولیدشده برای او و نیز هنرمندان تحت حمایتش به هرات منتقل شدند. بنابراین، شکوفایی علوم و هنرها در قلمرو تحت سیطره اسکندر سهم مهمی در تکامل هنر تیموری در خراسان ایفا کرد.

جدول ۱. فهرست مطالب گلچین اسکندر

جلد اول (منظوم)	
<p>مخزن الاسرار نظامی (۴-۱۳ر)؛ خسرو و شیرین نظامی (۱۳-۳۸ر)؛ لیلی و معنون نظامی (۳۸-۵۷ر)؛ هفت پیکر نظامی (۵۷-۸۰ر)؛ شرف‌نامه نظامی (۸۰-۱۰۳ر)؛ اقبال‌نامه نظامی (۱۰۳-۱۱۵ر)؛ گشتاسب‌نامه (۱۱۵-۱۲۲ر)؛ ابکار الافکار فی الرسائل و الاشعار رشیدالدین وطواط (۱۲۲-۱۲۹ر)؛ کتاب القصاید شامل قصایدی از عراقی، انواری، عبدالواسع جبللی، وطواط، سلمان ساوجی، جاجرمی، اوحدی مراغه‌ای (۱۳۰-۲۰۰پ)؛ غزلیاتی از سلمان ساوجی، حافظ، کمال‌الدین خجندی، امیرخسرو دهلوی (۲۰۱-۲۳۴پ).</p>	<p>جدول مرکزی (نسخه) لیسبون</p>
<p>منطق الطیر عطار (۴-۳۸ر)؛ مثنوی معنوی رومی (۳۸-۵۷ر)؛ ده نامه یا منطق العشاق اوحدی مراغه‌ای (۵۷-۶۶ر)؛ روشنائی‌نامه ناصرخسرو (۶۷-۷۴ر)؛ حدیقه الحقیقه و شریعة الطریقه سنایی (۷۴-۸۰ر)؛ نصاب الصبیان ابونصر فارابی (۸۰-۸۴پ)؛ منظومه فقه یا مقدمه الصلوة شرف‌الدین بخاری (۸۵-۸۸پ)؛ مدخل منظوم از نصیرالدین طوسی و عبدالجبار خجندی (۸۸-۹۵ر)؛ گلستان سعدی (۹۵-۹۷ر)؛ بعداً افزوده شده: یوسف و زلیخای جامی (۹۸-۱۱۸پ)؛ حاشیه سفید مانده (۱۱۹-۱۳۰ر)؛ نتایج الافکار عراقی (۱۳۰-۱۵۹پ)؛ منتخب غزلیات انواری، اوحدی، سنایی، نظامی، ابن‌یمینی (۱۶۰-۲۱۰پ)؛ منتخب اشعار عطار، جاجرمی، کمال‌الدین اسماعیل، خجندی، خواجه‌ی کرمانی، شمس‌الدین سمرقندی (۲۱۱-۲۳۴ر).</p>	<p>حاشیه‌ها (نسخه) لیسبون</p>
جلد دوم (منثور)	
<p>روضه‌المنجمین (۲-۱۰۸پ)؛ زیج ایلخانی (۱۰۹-۲۴۵پ).</p>	<p>جدول مرکزی (نسخه) استانبول</p>
<p>مولود همایون و تقویم (در مجموع ۸۶ برگ دارد که دو برگ آن در سده‌های متأخر افزوده شده است. در حاشیه‌ها متنی نوشته نشده است).</p>	<p>جدول مرکزی (نسخه و لکام)</p>
<p>بخش اول تاریخ گزیده حمدالله مستوفی تا تاریخ آل بویه (۲۳۵-۳۲۵پ)؛ گفتار اول از کتاب الاغراض الطبییه و المباحث العلائیه نوشته اسماعیل بن الحسن جرجانی (۳۲۹-۴۴۱پ).</p>	<p>جدول مرکزی (نسخه) لیسبون</p>

حاشیه‌ها (نسخه استانبول)	احکام الاعوام (۲-۹۲ر): احکام تحویل (۶۱-۹۲ر): سفید مانده (۹۲-پ-۱۰۸)؛ برهان الکفایه (۱۰۹-۲۰۲پ)؛ فی علم البیطره (۲۰۳ر)؛ کتاب بازنامه (۲۰۳-۲۱۰پ)؛ سفید مانده (۲۱۰-۲۴۵پ).
حاشیه‌ها (نسخه لیسبون)	بخش دوم تاریخ گزیده حمدالله مستوفی (۲۳۵-۲۹۴پ)؛ ذرة التاج قطب‌الدین شیرازی (۲۹۵-۳۲۳ر)؛ علم عروض وطواط (۳۲۳-۳۲۴پ)؛ لغت الفرس اسدی طوسی (۳۲۴-۳۲۹ر)؛ گفتار دوم از کتاب الاغراض الطیبیه و المباحث العلائیه نوشته اسماعیل بن الحسن جرجانی (۳۲۹-۴۰۸پ)؛ رسائل در علم اکسیر رازی (۴۰۹-۴۲۸پ)؛ جواهرنامه نظامی (۴۲۹-۴۳۵ر)؛ مختصر فرس نامه که بعداً به خط شکسته افزوده شده (۴۳۵-۴۳۹ر)؛ سفید مانده (۴۳۹-۴۴۱پ).

جدول ۲. فهرست نقاشی‌های نسخه لیسبون

محل قرارگیری نقاشی	نام کتاب	مضمون نقاشی	برگ	
حاشیه و یکی از ستون‌های جدول مرکزی	منطق الطیر	ملاقات شیخ صنعان و دختر ترسا	۱۰پ	۱
حاشیه و یکی از ستون‌های جدول مرکزی	منطق الطیر	گرویدن شیخ صنعان به مسیحیت	۱۳ر	۲
تمام صفحه	خسرو و شیرین	نبرد خسرو با شیر	۲۰پ	۳
جدول مرکزی	خسرو و شیرین	ملاقات شیرین با فرهاد در کوه بیستون	۲۵ر	۴
تمام صفحه	خسرو و شیرین	خسرو عدالت را اجرا می‌کند	۲۷پ- ۲۸ر	۵
حاشیه و یکی از ستون‌های جدول مرکزی	منطق الطیر	درویش و معشوقه‌اش در پای چوبه دار	۳۳ر	۶
جدول مرکزی	لیلی و مجنون	نبرد قبایل	۴۴ر	۷
جدول مرکزی	لیلی و مجنون	مجنون در میان حیوانات	۴۸پ	۸
حاشیه و یکی از ستون‌های جدول مرکزی	مثنوی معنوی	به سخن آمدن سنگ‌ریزه در دست ابوجهل	۵۰پ	۹

جدول مرکزی	لیلی و مجنون	مدهوش شدن لیلی و مجنون	پ۵۳	۱۰
جدول مرکزی	لیلی و مجنون	سوگواری مجنون بر قبر لیلی	پ۵۵	۱۱
جدول مرکزی	هفت‌پیکر	بهرام گور و فتنه در حال شکار	پ۶۲	۱۲
جدول مرکزی	هفت‌پیکر	فتنه در حال حمل گوساله بر دوش	ر۶۴	۱۳
حاشیه و یکی از ستون‌های جدول مرکزی	ده‌نامه	یک عاشق در برابر معشوق خود	پ۶۵	۱۴
تمام صفحه	هفت‌پیکر	بهرام در حال نظاره‌تصاویر هفت شاهدخت	پ۶۶	۱۵
جدول مرکزی	هفت‌پیکر	ماهان در میان دیوان و ددان	ر۷۳	۱۶
جدول مرکزی	شرف‌نامه	اسارت دارا توسط اسکندر	ر۸۷	۱۷
جدول مرکزی	شرف‌نامه	مشورت کردن اسکندر با مرد زاهد	ر۹۲	۱۸
حاشیه و یکی از ستون‌های جدول مرکزی	گلستان	سعدی و جوان گل به دامن	ر۹۶	۱۹
حاشیه و یکی از ستون‌های جدول مرکزی	گلستان	مردان در حال غرق شدن از ملوانان می‌خواهند که معشوقه‌هایشان را نجات دهند	پ۹۷	۲۰
جدول مرکزی	اقبال‌نامه	اسکندر در حال نظاره‌پریان دریایی	پ۱۱۱	۲۱
تمام صفحه	گشتاسب‌نامه	گشتاسب در حال چوگان بازی	پ۱۱۹	۲۲
جدول مرکزی	ابکار الافکار	بزم در کنار استخر	پ۱۲۷	۲۳
تمام صفحه	تاریخ‌گزیده	آدم و حوا	ر۲۴۰	۲۴
تمام صفحه	تاریخ‌گزیده	کشتی نوح	ر۲۴۱	۲۵
بخشی از حاشیه و نیمه بالایی جدول مرکزی	تاریخ‌گزیده	هوشنگ بر تخت شاهی	ر۲۴۸	۲۶
بخشی از حاشیه و نیمه پایینی جدول مرکزی	تاریخ‌گزیده	جمشید بر تخت شاهی	ر۲۴۹	۲۷

تمام صفحه	تاریخ گزیده	اوگتای خان بر تخت شاهی	۲۶۰ پ	۲۸
تمام صفحه	تاریخ گزیده	مسیحیان نجران در برابر حضرت رسول (ص)	۲۶۵ پ- ۲۶۶ ر	۲۹
تمام صفحه	تاریخ گزیده	حاجیان در مکه	۳۱۷ پ- ۳۱۸ ر	۳۰
تمام صفحه	تاریخ گزیده	به آتش انداختن ابراهیم (ع)	۳۲۶ پ- ۳۲۷ ر	۳۱
تمام صفحه	تاریخ گزیده	قربانی کردن ابراهیم (ع) اسماعیل را	۳۲۸ پ	۳۲
بخشی از جدول مرکزی	کتاب الاغراض	درمان بیماری اختلال نبض	۳۵۱ پ	۳۳
بخشی از جدول مرکزی	کتاب الاغراض	درمان تب	۳۸۰ پ	۳۴

منابع

- آزند، یعقوب (۱۳۸۷ الف). «کارستان هنرپروری اسکندرسلطان (۸۱۷-۸۰۷ هجری)». نامه هنرهای تجسمی و کاربردی. ش ۱: ۷-۱۷.
- _____ (۱۳۸۷ ب). مکتب نگارگری شیراز. تهران: فرهنگستان هنر.
- احمدپناه، سید ابوتراب و شیرین نظری زاده دهکردی (۱۳۹۵). «پژوهشی برای معرفی جلد اول گلچین اسکندر سلطان ۸۱۳ هـ ق متعلق به بنیاد گلبنکیان لیسبن پرتغال». هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی ۲۱، ش ۴: ۳۱-۳۸.
- بیانی، مهدی (۱۳۴۰). «مجموعه منشآت». راهنمای کتاب، ش ۳: ۱۳۸-۱۴۴.
- Akalay, Zeren (1976). "An Illustrated Astrological Work of the Period of Iskandar Sultan." In: *Akten des VII. Internationalen Kongresses für iranische Kunst und Archäologie, München 7.-10. September 1976*. Berlin: Reimer, 418-425.
- Baetjer, Katharine & James D. Draper (eds.) (1999). "Only the Best": *Masterpieces of the Calouste Gulbenkian Museum*. New York: The Metropolitan Museum of Arts.
- Barry, Michael (2004). *Figurative Art in Medieval Islam and the Riddle of Bihzād of Herāt (1465-1535)*. Paris: Flammarion.

- Binbaş, İlker Evrim (2016). *Intellectual Networks in Timurid Iran: Sharaf al-Dīn 'Alī Yazdī and the Islamic Republic of Letters*. New York: Cambridge University Press.
- Bloom, Jonathan and Sheila S. Blair (eds.) (2009). *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture*, 3 vols. Oxford: Oxford University Press.
- Brend, Barbara (2003). *Perspective on Persian Painting. Illustrations to Amīr Khusrau's Khamsah*. London, New York: Routledge Curzon.
- Bruckstein Çoruh, Almut Sh. (2009). *Taswir: Islamische Bildwelten und Moderne*. Berlin: Nicolai.
- Caiozzo, Anna (2005). "The Horoscope of Iskandar Sultān as a Cosmological Vision in the Islamic World." In: *Horoscopes and Public Spheres: Essays on the History of Astrology*, eds. Günther Oestmann, H. Darrel Rutkin & Kocku von Stuckrad. Berlin: Walter de Gruyter, 115-144.
- Elwell-Sutton, Laurence P. (1984). "A Royal Tīmūrid Nativity Book." In: *Logos Islamikos: Studia Islamica in Honorem Georgii Michaelis Wickens*, eds. Roger M. Savory & Dionisius A. Agius. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 119-136.
- Ettinghausen, Richard. (1938, repr. 1977). "Manuscript Illumination." In: *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present*, vol. 5, eds. Arthur U. Pope & Phyllis Ackerman. Tehran: Soroush Press, 1937-1974.
- Fidalgo, Manuela & Maria F. P. Leite (2006). "Works of Royal Provenance in the Calouste Gulbenkian Collection." In: *The Collector and His Taste: Calouste S. Gulbenkian 1869-1955*. Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 58-66.
- Ghiasian, Mohamad Reza (2018). *Lives of the Prophets: The Illustrations to Hafiz-i Abru's "Assembly of Chronicles"*. Leiden, Boston: Brill.
- Gray, Basil (1930). *Persian Painting*. London: Ernest Benn.
- _____ (1961, repr. 1977). *Persian Painting*. New York: Skiro Rizzoli.
- _____ (1979). "The School of Shiraz from 1392 to 1453." In: *The Arts of the Book in Central Asia, 14th-16th Centuries*, ed. Basil Gray. London, Paris: Serindia Publications, Unesco, 121-145.
- Hillenbrand, Robert (1977). *Imperial Images in Persian Painting*. Edinburgh: Scottish Arts Council.
- _____ (2010). "Exploring a Neglected Masterpiece: The Gulistan *Shahnama* of Baysunghur." *Iranian Studies* 43, no. 1: 97-126.

- Keshavarz, Fateme (1984). "The Horoscope of Iskandar Sultan," *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2: 197-208.
- _____ (1986). *A Descriptive and Analytical Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the Wellcome Institute for the History of Medicine*. London: The Wellcome Institute for the History of Medicine.
- Kirketerp-Møller, Hertha (1974). *Det Islamiske Bogmaleri*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Kühnel, Ernst (1931). "Die Baysonghur-Handschrift der Islamischen Kunstabteilung," *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen* 52, no. 3: 138-152.
- _____ (1938, repr. 1977). "History of Miniature Painting and Drawing." In: *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present*, vol. 5, eds. Arthur U. Pope & Phyllis Ackerman. Tehran: Soroush Press, 1829-1897.
- Lentz, Thomas W. & Glenn D. Lowry (1989). *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*. Los Angeles: Los Angeles County Museum of Art.
- Manz, Beatrice Forbes (2007). *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*. New York, Cambridge: Cambridge University Press.
- Martin, Frederik R. (1912, repr. 1968). *The Miniature Painting and Painters of Persia, India and Turkey from the 8th to the 18th Century*. London: Holland Press.
- _____ (1926). *Miniatures from the Period of Timur in a Ms. of the Poems of Sultan Ahmad Jalair*. Vienna: Adolf Holzhausen.
- Papadopoulo, Alexandre (1974). "Pour une esthetique de l'art Musulman," *Art and Archaeology Research Papers*, 50-59.
- Pope, Arthur U. & Phyllis Ackerman, 1938 (repr. 1977). *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present*, vol. 10, Tehran: Soroush Press.
- Richard, Francis (1996). "'Un témoignage inexploité concernant le mécénat d'Eskandar Solṭān à Eṣfahān,'" *Oriente Moderno, Nuova Serie* 15, no. 2: 45-72.
- Robinson, B. W. (1957). "The Earliest Illustrated Manuscript of Niẓāmī?" *Oriental Art, New Series* 3, no.3: 96-103.
- _____ (1988). "Two Illustrated Manuscripts in the Malek Library, Tehran." In: *Content and Context of Visual Arts in the Islamic World: Papers from a Colloquium in Memory of Richard Ettinghausen*, ed. Priscilla P. Soucek. University Park, London: The Pennsylvania State University Press, 91-97.

- _____ (1990). "Zenith of His Time: The Painter Pir Ahmad Baghshimali." In: *Persian Masters. Five Centuries of Painting*, ed. Sheila R. Canby. Bombay: Marg Publications, 1-20.
- Roxburgh, David J. (2001). "The Aesthetics of Aggregation: Persian Anthologies of the Fifteenth Century." In: *Islamic Art and Literature*, eds. Oleg Grabar & Cynthia Robinson. Princeton: Markus Wiener Publishers, 119-142.
- Rührdanz, Karin (2005). "Populäre Naturkunde illustriert: Text und Bild in persischen 'Ajā'ib-Handschriften spätjalaridischer und früh-timuridischer Zeit," *Studia Iranica* 34: 231-256.
- Sakisian, Erménag Beg (1929). *La Miniature Persane du XIIIe au XVIIe siècle*. Paris, Brussels: Les éditions G. van Oest.
- Sims, Eleanor (1974). "The Timurid Imperial Style. Its Origins and Diffusion," *Art and Archaeology Research Papers*: 56-67.
- Sims, Eleanor & Sergei Tourkin (2007). "The Ark of Poetry (jong-e ash'ar) in the Malek Library in Tehran." In: *Muraqqa'e Sharqi: Studies in Honor of Peter Chelkowski*, eds. Soussie Rastegar & Anna Vanzan. Dogona, Serravalle: AIEP Editore Srl, 222-227.
- Soucek, Priscilla P. (1992). "The Manuscripts of Iskandar Sultan: Structure and Content." In: *Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth-Century*, eds. Lisa Golombek & Maria Eva Subtelny. Leiden: E. J. Brill, 116-131.
- _____ (1996). "Eskandar b. 'Omar Šayx b. Timur: A Biography," *Oriente Moderno, Nuova Serie* 15, no. 2: 73-87.
- _____ (1998). "Eskandar Solṭān." In: *Encyclopaedia Iranica*. Vol. 8, ed. Ehsan Yarshater. Costa Mesa, California: Mazda Publisher, 603-604.
- Stchoukine, Ivan (1954). *Les Peintures des Manuscrits Timūrides*. Paris: Libraire orientaliste Paul Geuthner.
- Sturkenboom, Ilse (2018). "The Paintings of the Freer Divan of Sultan Ahmad b. Shaykh Uvays and a New Taste for Decorative Design," *Iran* 56, no.2: 184-214.
- Thompson, Henry Y. (1912). *Illustrations from One Hundred Manuscripts in the Library of Henry Yates Thompson Consisting of Sixty-Nine Plates Illustrating Ten MSS. Of Various Countries from the IX to the XVIIIth Centuries*. London: Chiswick Press.

- Titley, Norah M. (1977). *Miniatures from Persian Manuscripts: A Catalogue and Subject Index of Paintings from Persia, India and Turkey in the British Library and the British Museum*. London: British Museum.
- Tourkin, Sergei (2004). "Medical Astrology in the Horoscope of Iskandar-Sultān." In: *Sciences, Techniques et Instruments dans le Monde Iranien (Xe - XIXe Siècle)*, eds. Naşr Allah Pūrjawādī & Živa Vesel. Tehran: Presses universitaires d'Iran, Institut français de recherche en Iran, 105-109.
- Weis, Friederike (2009). "Das Bildnis im Bild: Porträts und ihre Betrachter auf persischen und moghulischen Miniaturen." In: *Taswir: Islamische Bildwelten und Moderne*, ed. Almut Sh. Bruckstein Çoruh. Berlin: Nicolai, 175-178.
- Wright, Elaine (2012). *The Look of the Book: Manuscript Production in Shiraz, 1303-1425*. Washington, DC: Freer Gallery of Art.

